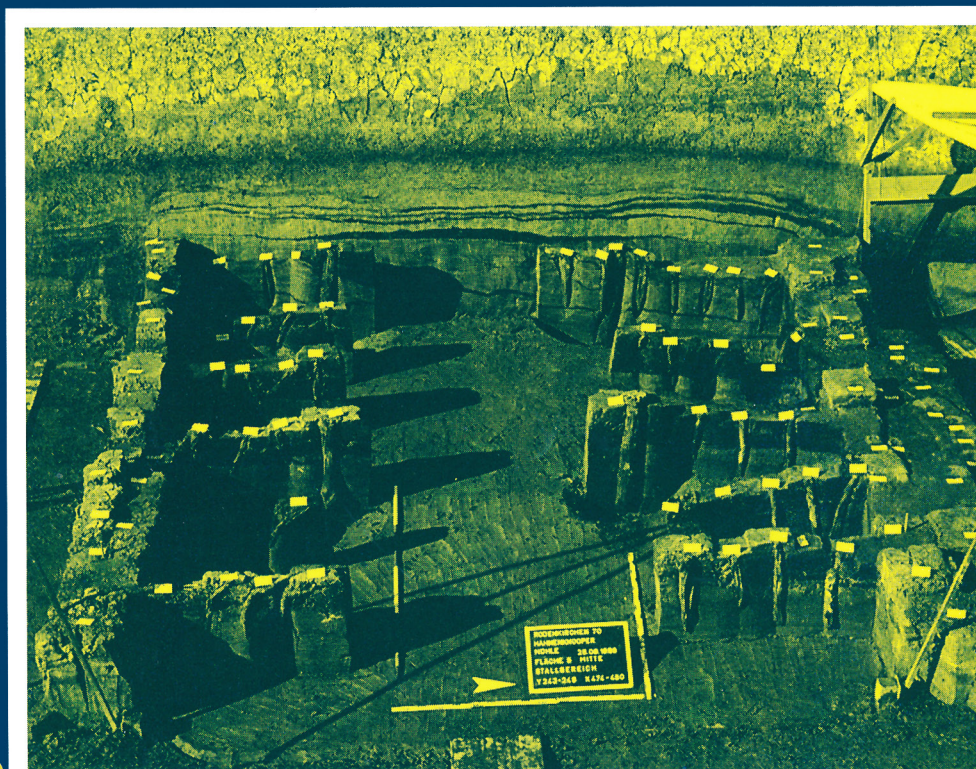

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 2000

12

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 2001, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Facilitair Bedrijf RuG

Omslag: huis uit de late bronstijd opgegraven te Rodenkirchen aan de Weser (pp. 77-79)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen

mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-1498-3

PALEO-AKTUEEL

12

redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

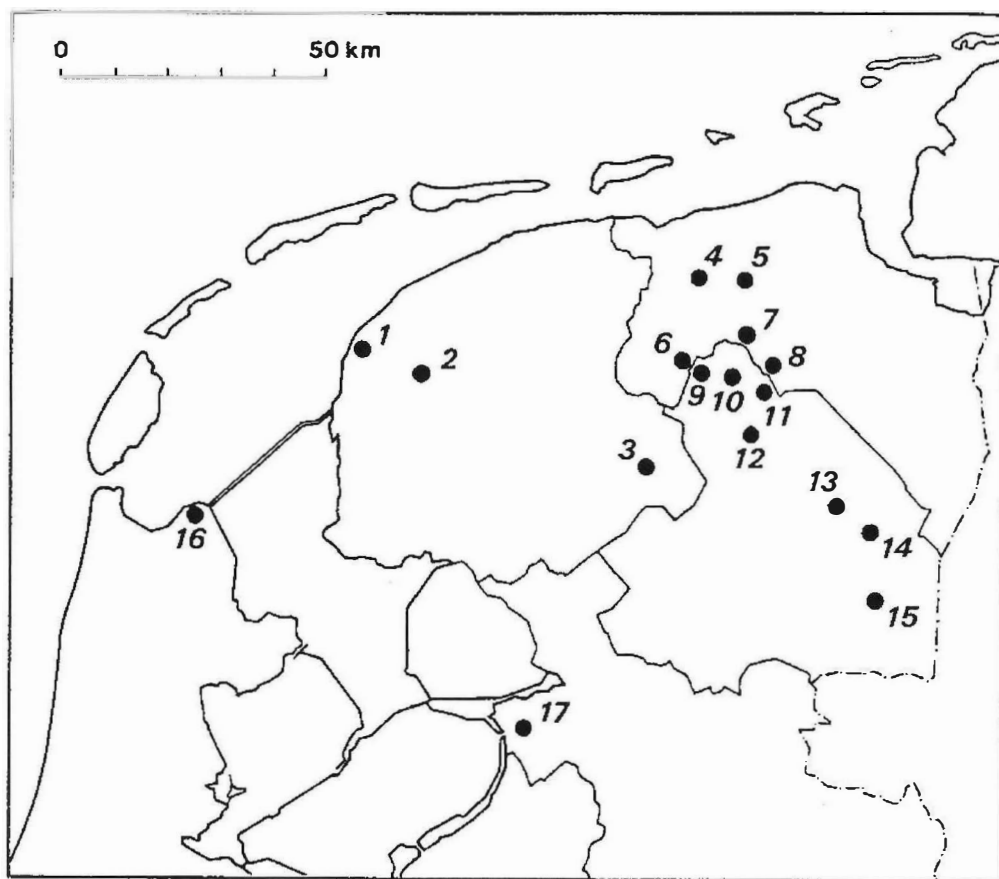
Groninger Instituut voor Archeologie

Groningen, 2001

In deze aflevering: België, Duitsland, Italië, Griekenland, Turkije, en Rusland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Wijnaldum; 2. Winsum (Fr.); 3. Tjongerdal; 4. Englum; 5. Wetsingermaar; 6. Leek; 7. Groningen; 8. Haren; 9. Nietap; 10. Peize; 11. Yde; 12. Zeijen; 13. Borger; 14. Exloo; 15. Emmen; 16. Wieringen; 17. Kampen.

INHOUD

VOORWOORD	8
D. STAPERT	
De verwarrende complexiteit van de <i>Federmesser</i> -traditie; notities naar aanleiding van een monumentaal boekwerk	9
L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Vuurmakers uit het laat-Paleolithicum <i>revisited</i>	15
L. JOHANSEN, M.J.L.Th. NIEKUS, D. STAPERT & J.R. VELDHUIS	
Een mogelijke 'vuurmaker' uit Leek (Gr.)	20
D. STAPERT & L. JOHANSEN	
Een stenenkring en een zwarte plek: het 'Cheddarien' van Zeijen (Dr.)	24
W. PRUMMEL	
Dierenvondsten uit het dal van de Tjonger tussen Donkerbroek, Oosterwolde en Makkinga (Fr.)	30
H. WOLDRING, R.T.J. CAPPERS & Ç. ATAUMAN-EISSENSTAT	
Palynologisch onderzoek in de Maraş-Antep regio, Zuid-Turkije	36
H. WOLDRING	
Hydrologie van de pingo 'Vagevuur' (Nietap, Dr.) in het laat-Glaciaal en vroeg-Holoceen	41
P.A.J. ATTEMA, T. DE HAAS, J. HUIS IN 'T VELD, P.M. VAN LEUSEN & M. ROOKE	
SIBA2000, voorbereidend landschapsonderzoek in de Sibaritide	47
H. FEIKEN, M.J.L.Th. NIEKUS & H.R. REINDERS	
'Wetsingermaar'. Een neolithische vindplaats in de gemeente Winsum (Gr.)	54
A. KLOOSTERMAN	
Zoeken naar TRB-boeren in de marke van Yde (Dr.)	60
A. UFKES	
Een bijzonder graf uit de Enkelgrafcultuur uit Leek (Gr.)	68
A. UFKES	
Midden-bronstijdaardewerk uit Emmen (Dr.)	73
J.M. GRIMM	
Botmateriaal van een bronstijdvindplaats aan de Weser bij Rodenkirchen	77
J.N. LANTING, W. PRUMMEL & A.G.F.M. CUIJPERS	
Eindelijk de hond in de pot gevonden (Dr.)	80

P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & B.M.J. MATER	
Veldwerk op het strand tussen Nettuno en Torre Astura (Midden-Italië)	85
P. FIJMA	
Een survey in de vlakte van Sóurpi	89
F. VREDE	
Archeobotanisch onderzoek van de 'Westerhaven' te Groningen (Gr.)	95
M.C. GALESTIN	
Sigillata-stempel uit Winsum (Fr.)	99
H.A. GROENENDIJK	
Een depotvondst uit de Romeinse tijd in de Appèlbergen, gem. Haren (Gr.)	104
A. NIEUWHOF	
Een wierde in Humsterland – de opgraving Englum (Gr.)	108
C. TULP	
Een zwaardriembeugel uit Englum (Gr.)	114
V.S. OLSEN	
Wodan in Wijnaldum: de dubbelzinnige, iconologische boodschappen van de beugelschijffibula van Wijnaldum-Tjitsma (Fr.)	116
H.R. REINDERS	
Acker Stratingh en Westerhoff. Pioniers van het wierdenonderzoek in Groningen	122
J. BESTEMAN	
Een tweede Scandinavische zilverschat van Westerklijf, gem. Wieringen (N.H.)	129
A. JAGER	
Een blik op middeleeuws Kampen (Ov.)	135
L. HACQUEBORD	
Archeologische verkenningen in de monding van de Noordelijke Dvina in het noorden van Rusland	139
M.J.M. DE WIT	
Een aanvullend archeologisch onderzoek naar het Huis te Peize, gemeente Noordenveld (Dr.)	144
P.B. KOOI	
Don Quichotte in Exloo (Dr.)	148

VOORWOORD

Dank zij ‘Malta’ bestaat een groeiende aandacht voor de archeologie in al zijn facetten. De laatste jaren heeft dit tot gevolg gehad dat veel schoolverlaters interesse tonen voor een studie archeologie, ook voor een opleiding aan de Rijksuniversiteit Groningen. Traditiegetrouw participeren studenten archeologie in het onderzoek van hun instituut. Het is dan ook verheugend dat een aantal studenten en pas-afgestudeerden in het twaalfde nummer van *Paleo-aktueel* een bijdrage heeft geschreven.

Alom is een groeiende activiteit te bespeuren op het gebied van verkenningen en opgravingen. De resultaten daarvan vinden hun neerslag in vele rapporten van RAAP, ADC en ARC. Al vaak is de vraag gesteld hoe de vergaarde kennis kan worden verspreid onder vakgenoten – om nog maar niet te spreken van een brede laag van de samenleving – en hoe deze kennis een bijdrage kan leveren aan of een aanpassing betekenen van ons beeld van het verleden. Naar mijn mening speelt *Paleo-aktueel* hierbij zeker, zo men wil een bescheiden rol. Enkele bijdragen over het onderzoek van het ARC in Noord-Nederland zijn in deze bundel opgenomen, maar meer mag ook.

Archeologische tijdschriften zijn in Nederland dun gezaaid: *Helinium* is weg, *Scarabee* erbij; *Westerheem* kent een lange traditie bij de leden van de AWN en daarbuiten en *Archeological Dialogues* richt zich op een specifieke lezersgroep. Voor doorwrochte studies kan een auteur terecht bij een reeks van één van de universitaire instituten, maar kortere artikelen zijn niet altijd gemakkelijk te plaatsen. De redactie heeft in dit nummer enige artikelen geplaatst van auteurs buiten de Groningse kring en over een onderwerp in de marge van de noordelijke regio.

Uiteraard zou het een goede zaak zijn dat bijvoorbeeld vanuit de onderzoeksschool ARCHON het initiatief voor een nieuw landelijk tijdschrift komt, zoals één van de redacteurs van *Paleo-aktueel* wel eens met klem heeft bepleit, maar pogingen hiertoe hadden tot nu toe geen succes. Formule, doelgroep, verspreiding, financiën? Is Nederland en het aantal archeologen te klein?

Voorlopig had de redactie van *Paleo-aktueel* de handen vol aan de 28 bijdragen in dit nummer, dat hopelijk zijn verspreiding zal vinden onder een groeiende groep lezers.

Reinder Reinders

EEN WIERDE IN HUMSTERLAND – DE OPGRAVING ENGLUM (GR.)

Annet Nieuwhof

In de nazomer van 2000 vond gedurende zes weken een opgraving plaats in de wierde 'Leege Wier' te Englum in het landschap Humsterland, in het Westerkwartier van de provincie Groningen. Deze opgraving werd uitgevoerd op initiatief van de provinciaal-archeoloog H.A. Groenendijk en sloot aan bij projecten van zowel de provincie Groningen als de universiteiten van Groningen en Amsterdam.

Het project 'Wierden en Waarden' van de provincie Groningen beoogt verantwoord beheer en eventueel herstel van wierden (Groenendijk, 2000). De Leege Wier is gedeeltelijk afgegraven in het begin van de 20e eeuw. Het afgegraven gedeelte is in gebruik als landbouwgrond, maar heeft een slechte waterafvoer ondanks intensieve drainage, en is relatief onvruchtbaar. Ophoging van het terrein zou deze beide factoren kunnen verbeteren. Aansluitend bij het project 'Wierden en Waarden' zal nu het afgegraven gedeelte van de wierde worden opgehoogd met baggerslib uit het nabijgelegen Reitdiep, zodat vorm en grootte van de oorspronkelijke wierde hersteld worden. Te zijner tijd zal dit terrein dan weer als landbouwgrond, naar verwachting van betere kwaliteit dan voorheen, in gebruik kunnen worden genomen. De hiermee gepaard gaande werkzaamheden omvatten onder meer het afgraven van de teelaarde van het terrein ten behoeve van het opwerpen van een perskade, waarbinnen het slib opgebracht kan worden. Door deze werkzaamheden zal echter ook het bodemarchief verder worden aangetast of zelfs vernietigd. Om nog aanwezige bewoningsresten te onderzoeken en te documenteren was archeologisch onderzoek noodzakelijk.

De archeologische instituten van de universiteiten van Groningen en Amsterdam (respectievelijk GIA en AAC) werken sinds enige jaren samen in het Frisia-project. Het Frisia-project is gestart na de terpopgraving van Wijnaldum (1991-1993),

om de resultaten van deze opgraving in een bredere context te kunnen plaatsen. Na twee terpopgravingen in noordelijk Westergo, namelijk in terpen bij Dongjum (1998) en Peins (1999), was het interessant het blikveld te verruimen en een wierde in het Groningse kustgebied te onderzoeken.

De Frisia-opgravingen Dongjum en Peins waren beide opgravingen in relatief onbedreigde, maar gedeeltelijk afgegraven terpen, waarbij er naar gestreefd werd zo weinig mogelijk schade te berokkenen aan het terprestant (Bazelmans, 2000b). In Dongjum werd de na de afgraving ontstane steilkant over een lengte van 160 meter onderzocht. Deze manier van onderzoek bleek bijzonder vruchtbaar, terwijl relatief weinig schade werd aangericht. In Peins bleek de steilkant niet meer intact, maar kon een groot deel van de nog aanwezige terpzool worden onderzocht door het verwijderen van niet veel meer dan de bouwvoor, eveneens een methode die relatief weinig schade aanricht, maar veel gegevens oplevert over de vroegste bewoning en latere uitbreiding van de terp. In Englum werd de zool van de wierde bedreigd, en om die reden opgegraven. Daarnaast kon hier de nog aanwezige steilkant worden bestudeerd, zodat een koppeling mogelijk wordt tussen de daaruit verkregen informatie en gegevens uit de zool van de wierde.

Interessant in het kader van het Frisia-project is nu een vergelijking tussen de drie opgegraven terpen in noordelijk Westergo en de wierde Englum. Wat zijn met name verschillen en overeenkomsten in verschillende stadia van bewoning, in materiële cultuur, en in contacten met andere streken? Een belangrijke vraag binnen het project is ook: zijn er aanwijzingen voor het onderbreken van de bewoning aan het eind van de Romeinse tijd, en voor nieuwe bewoners daarna (Bazelmans, 2000a)? De wierde van Englum is bovendien interessant omdat hij ligt op een kwelderrug

van dezelfde generatie als de wierde Ezinge, die in de jaren '30 werd opgegraven door A.E. van Giffen. Deze kwelderrug in het oude Hunze-estuarium werd bewoonbaar omstreeks de 6e eeuw v.Chr. Eén van de te beantwoorden vragen is dan ook of de bewoning van Englum, evenals die van Ezinge, al begon in de vroege ijzertijd.

De opgraving werd uitgevoerd door een groep van 20-30 medewerkers en studenten van de universiteiten van Groningen en Amsterdam, enkele studenten uit Leiden, en enkele vrijwilligers. Bovendien nam een aantal studenten uit Rusland, Litouwen en Slowakije deel aan de opgraving.¹

Methode

De opgraving vond, zoals de meeste opgravingen, plaats onder een relatief grote tijdsdruk. In de zes weken die ons ter beschikking stonden diende het afgegraven gedeelte zo volledig mogelijk te worden opgegraven en gedocumenteerd, terwijl binnen die tijd ook de steilkant moest worden

schoongemaakt, en het restant van de wierde aan de voet van de steilkant worden onderzocht.

In het afgegraven terrein werden machinaal zes werkputten aangelegd, met een totale oppervlakte van 0,43 ha, op een diepte van ongeveer 0,60 m -NAP, net onder de bouwvoor. Deze werkputten werden zover doorgezekt naar het oosten en het zuiden dat duidelijk werd waar bewoningssporen aanwezig waren in het terrein, en waar zij ontbraken. Naar het zuiden toe was dit echter niet overal mogelijk vanwege een door het terrein lopende gasleiding. De eerste twee werkputten, aan de uiterste noord- en westzijde van het afgegraven terrein, zorgden voor interpretatieproblemen, veroorzaakt door te diepe afgraving in het begin van de 20e eeuw, en latere ophoging van het terrein. Het noordwestelijke deel van het terrein bleek te zijn opgehoogd met een lichte, zavelige grond, waarin artefacten uit uiteenlopende perioden bij elkaar werden aangetroffen. Originele bewoningssporen bleken hier alleen op een dieper niveau aanwezig te zijn. De volgende werkputten

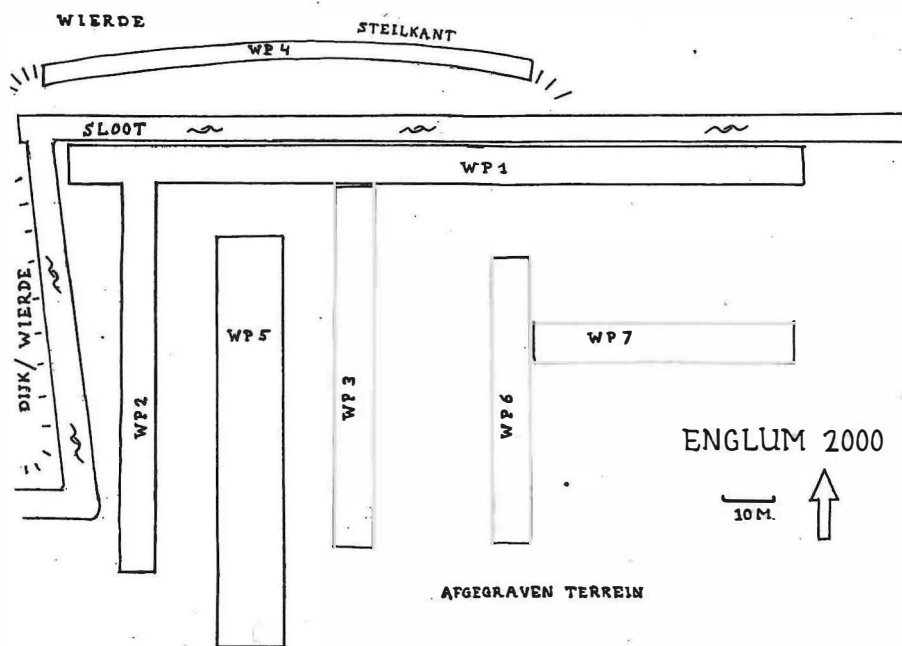

Fig. 1. Plattegrond van de opgraving met werkputten (tek. A. Nieuwhof).

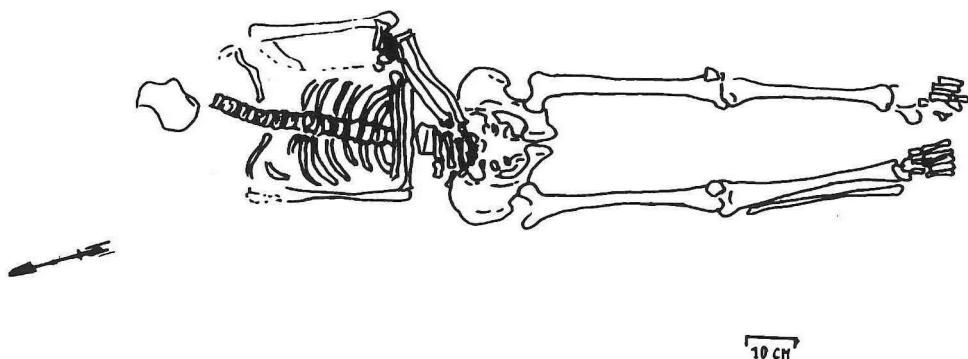

Fig. 2. Het graf in werkput 5 (tek. J. de Koning).

waren minder verstoord. Hier lag de natuurlijke kwelder net onder de bouwvoor, en bewonings-sporen waren overal aanwezig in het vlak.

Het profiel van de steilkant werd in verschillende fasen blootgelegd om een goede bereikbaarheid over de totale hoogte mogelijk te maken. Om instortingsgevaar zoveel mogelijk te beperken werd het profiel aangelegd onder een geringe helling. In de zool van de wierde, die hier nog ongeveer 60 cm diep intact aanwezig was, werden drie vlakken aangelegd. In het laatste vlak werd een profielsleuf langs het hoofdprofiel aangelegd tot op de natuurlijke ondergrond. De totale lengte van het profiel was 100 m, bij een hoogte van 4,5 m op het hoogste punt. De werkputbreedte bij het profiel was 4 m, waarmee het totaal opgegraven oppervlak op 0,47 ha komt.

Voorlopige resultaten

Werkput 1. Slechts enkele onverstoorde sporen waren aanwezig: een natuurlijke priel en een sloot aan de oostkant, en een waterput met een vlechtwerk wand ongeveer in het midden van de werkput. Deze waterput werd aangetroffen tijdens het couperen van een bovenliggend spoor. In de directe omgeving van deze waterput waren plaggenstructuren aanwezig, waarvoor geen duidelijke verklaring kon worden gegeven. In dit gedeelte van werkput 1 werd een tweede vlak aangelegd

met een uitbreiding naar werkput 3, die hier haaks op werkput 1 ligt. In dit verdiepte deel van werkput 1 en 3 bevonden zich nog twee waterputten, waarvan één, die verstevigd was met zowel plaggen als vlechtwerk, zich op enkele meters afstand van de eerste waterput bevond.

Werkput 2. De tweede werkput werd haaks op de eerste aangelegd aan de uiterste westkant van het afgegraven gedeelte. Deze werkput bleek minder verstoord dan de eerste. In werkput 2 werd een zeer groot, humeus en vondstenrijk spoor aangetroffen. Dit spoor werd machinaal verdiept; de onderkant eindigde in een houten constructie op een diepte van 3 m -NAP. Het is het waarschijnlijke restant van een dobbe of feith, een grote drinkwaterplaats voor vee op de wierde. Een dergelijke dobbe is ook bekend van de opgraving Peins. Aan de zuidzijde van deze dobbe bevond zich een netwerk van sloten en greppels zonder duidelijk patroon. Het meest zuidelijke spoor van werkput 2 was een brede sloot; in een spoor onder deze sloot werd aardewerk uit (waarschijnlijk) de 8e eeuw aangetroffen.

Werkput 3. Deze werkput liep van noord naar zuid vanuit het midden van werkput 1. In deze werkput bevonden zich meerdere waterputten en vondstenrijke kuilen.

Werkput 4. Werkput 4 bevond zich aan de voet van het profiel. Deze wordt behandeld bij de bespreking van het profiel.

Werkput 5. Werkput 5 bevond zich tussen werkput 2 en 3. Er waren zeer veel sporen aanwezig. De meest bijzondere vondst hier was een graf in de onverstoorde kwelder. Het graf, dat zich direct onder de bouwvoor bevond, bevatte een skelet, waarvan de schedel helaas gedeeltelijk was verdwenen (wellicht door ploegen). Bijgiften werden niet aangetroffen. Het lichaam lag op de rug, de armen waren voor het lichaam gevouwen. Het hoofd was gericht op het noordoosten. Het graf kon nog niet worden gedateerd; ¹⁴C-onderzoek zal hier mogelijk uitkomst bieden. Niet ver van dit graf bevonden zich nog twee sporen die aanvankelijk voor graven werden aangezien, omdat zij nagenoeg dezelfde vorm en oriëntatie hadden als het graf. Eén van deze sporen bevatte onder meer een (gehavende) pot met een compleet kabeljauwskelet. Het andere spoor bevatte de scherven van twee potten, waarvan er één waarschijnlijk met de opening naar beneden was geplaatst. Deze pot bevatte onder meer een schedel en pootdelen van een hond, vermoedelijk het restant van een honden huid met kop en poten (met dank aan W. Prummel). Het aardewerk uit beide sporen werd voorlopig gedateerd in de eerste twee eeuwen van de jaartelling. Een verband tussen het graf en de twee sporen kan worden vermoed, maar niet aangetoond. Wellicht zal een datering van het graf hier enige duidelijkheid brengen. Ook in deze werkput bevonden zich meerdere waterputten en sloten, en bovendien een priel.

Werkputten 6 en 7. Aan de oostkant van het afgegraven terrein werden twee werkputten aangelegd, werkput 6 in noord-zuid richting, en werkput 7 haaks daarop van west naar oost. Werkput 6 bevatte zeer veel drainagebuizen en andere recente verstoringen. Verder waren er drie vrij grote ronde sporen, vermoedelijk waterputten; door de toeneemende wateroverlast kon deze laaggelegen werkput (gemiddeld 0,70 m -NAP) echter niet grondig worden onderzocht. Werkput 7 bevatte weinig sporen; interessant waren hier wel een priel en een

sloot, beide waarschijnlijk aansluitend op sporen in werkput 1.

Het profiel van de steilkant en werkput 4

Het grote profiel bevatte zeer veel sporen, die lang niet alle met zekerheid geïnterpreteerd kunnen worden. Aan de westkant, waar het profiel het hoogst is (3,80 m +NAP), bevinden zich zeer veel donkere, humeuze lagen. Een zeer dik en uitgestrekt mestpakket springt hier het meest in het oog. Dit mestpakket bevindt zich tussen 0,40 + en 0,40 m -NAP, en wordt afgedekt door een 10-20 cm dikke laag mosselschelpen. Ongeveer in het midden van het profiel, ongeveer 1 m onder de bouwvoor, werden de resten aangetroffen van een vermoedelijke vlechtwerk wand over een lengte van ongeveer 16 m, die hier in de lengte werd doorsneden. Aardewerk dat hier werd aangetroffen kon voorlopig worden gedateerd als 6e-eeuws. De verschillende lagen hellen af naar de oostkant van het profiel, die daar dan ook het laagst is. Daar bevinden zich een aantal greppels en een zodenwandput. Opmerkelijk aan de oostzijde van het profiel is dat hier duidelijk te zien is dat de aanslibbing van de kwelder doorging tijdens de bewoning van de wierde. Terwijl de gemiddelde hoogte van de kwelder onder de bewoningslagen ongeveer 0,30-0,50 m -NAP bedraagt, lagen de hoogste kwelderlagen hier op 0 NAP. Er werden artefacten aangetroffen onder deze latere sedimentlagen. De scheiding tussen kwelderlagen en wadzand ligt overigens op ongeveer 1 m -NAP.

De meest bijzondere vondst in werkput 4 is een verzameling van acht menselijke schedels in de al genoemde mestlaag in het westelijk deel van deze werkput. Deze schedels werden alle aangetroffen zonder onderkaak, terwijl ook een groot deel van tanden en kiezen ontbrak. In de onmiddellijke nabijheid van de schedels lag vrij veel aardewerk, dat kon worden gedateerd in de 3e of 4e eeuw v.Chr., de midden-ijzertijd. Een aantal, maar niet alle, schedels lagen in een niet geheel complete cirkel, waarin zich ook een opvallende concentratie runderbotten bevond. Elders in hetzelfde mestpakket werden een menselijke onderkaak en enkele andere menselijke beenderen gevonden. De schedels konden nog niet worden onderzocht op

leeftijd en geslacht. Hoewel interpretaties van deze schedelconcentratie een speculatief karakter hebben, lijkt het voorlopig waarschijnlijk dat de schedels afkomstig zijn van skeletten die elders begraven zijn geweest, vervolgens werden opgegraven, en op de mesthoop gedeponneerd. Dit kan in een rituele context hebben plaatsgevonden, maar het is ook mogelijk dat de rangschikking van de schedels niet meer is dan het gevolg van het ruimen van elders aangetroffen graven.

Het mestpakket, één van de onderste lagen van de wierde, kon worden gedateerd in de midden-ijzertijd aan de hand van aardewerk. Het is tevens de oudste gedateerde laag (tijdens de opgraving) die in het profiel werd aangetroffen. De oudste bewoningsfase werd tijdens deze opgraving niet aangetroffen, of niet als zodanig herkend. Het verdere onderzoek van de aangetroffen artefacten, met name het aardewerk, zal mogelijk duidelijk maken of de wierde al vóór de midden-ijzertijd bewoond werd.

Algemeen

Opmerkelijk in deze opgraving is het vrijwel ontbreken van importaardewerk, en de zeldzaamheid van metaalvondsten. Wel werd hier en daar metaalslak aangetroffen, wat erop kan wijzen dat het ontbreken van metaal gedeeltelijk met slechte conservatie van het materiaal te maken kan hebben. Een bijzondere metaalvondst in een waterput was een versierde 'zwaardriembeugel'², een voorwerp dat gebruikt werd om een zwaard aan een gordel te bevestigen. Grote vondstcategorieën zijn inheems aardewerk en dierlijk bot, terwijl ook opvallend veel hout werd aangetroffen.

De grootte van de oorspronkelijke wierde kon niet nauwkeurig bepaald worden. Het voorkomen van vrij brede sloten in het zuidelijke deel van de noord-zuid lopende werkputten maakt het waarschijnlijk dat de wierde minder omvangrijk was dan Miedema aangeeft in haar inventarisatie en beschrijving van wierden in Noordwest-Groningen (Miedema, 1983, dl. I: p. 29; dl. II: p. 81). De hoogte van de Englumerweg, gelegen aan de zuidzijde van het afgegraven terrein, doet vermoeden dat die ooit deel uitmaakte van een wierde. Daarvoor komt echter de kleine wierde aan de overzij-

de van de weg meer in aanmerking (Englum II bij Miedema, 1983, dl. I: p. 30). Het licht glooiende terrein rond de wierde kan het resultaat zijn van afploegen en/of erosie van de wierde, maar ook in het verleden kunstmatig zijn opgehoogd als overstromingsbestendige landbouwgrond (valge).

De op de wierde aangetroffen kogelpotscher-ven geven aan dat de bewoning hier ook in de Middeleeuwen doorging. Tot in de jaren '20 van de 20e eeuw was er een boerderij op de wierde, en wel op het westelijke deel dat is opgenomen in een waarschijnlijk 12e-eeuwse dijk. Deze boerderij werd door brand verwoest; een nieuwe boerderij werd niet meer op de wierde gebouwd, maar aan de Englumerweg, waarmee een einde kwam aan de bewoning van de wierde.

Tot besluit

Aan de doelstelling van de opgraving: opgraven en documenteren van de zool van de wierde en de bestaande steilkant, kon binnen de gestelde tijd worden voldaan. Het documenteren van zowel sporen in het vlak als in het profiel leverde zeer veel informatie op in de vorm van tekeningen, foto's en artefacten. Nader onderzoek van al deze opgravingsgegevens zal het nu ontstane beeld van de bewoningsgeschiedenis van de wierde Englum ongetwijfeld verder uitbreiden en verduidelijken, en mogelijk antwoorden geven op de gestelde onderzoeksvragen.

Naschrift

De ¹⁴C-datering van het skelet in WP5 in inmiddels bekend: 2260±20 BP (GrN-25933).

Summary

In August and September 2000 part of the terp of Englum (province of Groningen) was excavated by the archaeological institutes of the universities of Groningen and Amsterdam. Habitation from the Middle Iron Age until recently could be established on the evidence of pottery. Very interesting were some finds with a possibly ritual meaning. One of them was a grave in the natural salt-marsh soil, that was accompanied by some grave-like

features with the bones of a cod and a dog in pots. However, the relationship between the grave and the grave-like features could not be determined. In a thick layer of dung from the 3rd or 4th century BC, eight human skulls were found. They all lacked their mandibles. A ritual meaning seems likely, although non-ritual explanations can as yet not be excluded. A thorough study of all the data and material remains from the excavation will without doubt increase our knowledge of the way people lived in the coastal area of the North of the Netherlands.

Noten

1. De dagelijkse leiding van de opgraving was in handen van de auteur, onder wetenschappelijke supervisie van H.R. Reinders en P.B. Kooi. Als veldtechnici en tekenaars werkten mee: Hans Zwier en Klaas Klaassens (GIA), en Jan de Koning en André Numan (AAC).
2. Zie C. Tulp, deze *Paleo-aktueel*.

Literatuur

- Bazelmans, J., 2000a. Het laat-Romeinse bewonings-
 hiaat in het Nederlandse kustgebied en het voortbe-
 staan van de Friezenaam. *Jaarverslagen van de Ver-
 eniging voor Terpenonderzoek* 76-82 (1992-98),
 pp.14-75.
- Bazelmans, J., 2000b. De opgraving van het terprestant
 Peins-Oost (1999) in vergelijking met de steilkant
 van Dongjum (onderzoek 1998). *Van Wierden en
 Terpen. Mededelingen van de Vereniging voor Ter-
 penonderzoek* 6, pp.4-6.
- Groenendijk, H., 2000. Project Wierden en Waarden.
*Van wierden en terpen. Mededelingen van de Vereni-
 ging voor Terpenonderzoek* 6, p. 3.
- Miedema, M., 1983. *Vijfentwintig eeuwen bewoning in
 het terpenland ten noordwesten van Groningen*. 2
 dln. Proefschrift VU Amsterdam.